

2. MAAPINNAVORMID

MÄGEDE, ORGUDE, SÜVENDITE, SAARTE JA MUU MAASTIKUPILDI KUJUNEMINE

MAGAMISASEMED

93.

[Tõllu mägi Pahavalla küla koplites]

Tõllu mägi Pahavalla küla koplites, peamiselt Matsi-Mihkli krundi sees. Tõll olevat seal magand.

ERA II 298, 427 (1) < Põide, Laimjala v., Pahavalla k. — R. Viidalepp < Ivan Rüütel, 67 a. (1938).

94.

[Tõllu magamisase Hiiesaare külas]

Hiiesaare külas on praegu veel Tõllu magamise ase.

ERA II 9, 50 (22) < Pühalepa, Suuremõisa v., Nõmba k. — M. Meiusi < Peeter Huuk, 73 a. (1928) = E X 47 (25) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.

95.

[Tõllu magamisase Viieristil]

Viieristi lähkmel — vana Tõllu magand seal, norskand kangesti.

ERA II 158, 129 (25) < Anseküla, Salme v., Vintri k. — A. Ahurand < Triin Tänav, sünd. 1863. a. (1937).

Vt. ka muist. 96, 150; samuti Tõllu haud Viieristil, muist. 178.

96.

[Tõll magab mäe pooleks]

Väli jutustas veel, et kord tulnud Suur Tõll Parila metsast «kaapsut» toomast ja läinud Ruhnu, kuid väsinud ära just Viieristi mäele jõudes, kuhu jäänud magama ja maganudki mäe pooleks.

EKRK I 16, 225/6 (8) < Kingissepa raj., Torgu k/n. — V. Ahas ja K. Mölder < E. Väli, 80 a. (1957).

Vt. ka muist. 95, 150; samuti Tõllu haud Viieristil, muist. 178.

Viieristi mäed. J. Miku foto 1959.

97.

[Tõllu magamisase Tõldemäel]

Tõldemäel peab Tõllu ase olema. Seal on üks öönakas koht.

RKM II 73, 222 (4) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Vedruka k. — E. Veski-saar < Liisu Annus, 84 a. (1958).

Vt. ka: Kivid Vedruka küla karjaste pihta, muist. 13 F, I; samuti muist. 104 A; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156 A. Lohkude tekkimise kohta vt. ka muist. 111.

MÄGEDE TEKKIMINE

98.

Kuidas tekkis Voorepera mägi

Muistel ajal läinud Suur Tõll inimestele abiks Peterpori linna ehitama. Ta kandnud põlles kive ja läinud parajasti kivikoormaga Tallinna juurest läbi. Kõht oli olnud tühi ja oli astunud siis Tallinna linna lõunat sööma, pistnud kõhu siis täis ja astunud jälle kivisületäiega edasi. Jõudnud parajasti Voorepera kohale, kui nina hakanud tilkuma ja Tõll hakanud siis nina pühkima ning põllenurgast libisenud mõni kivi maha. Sellest tekkinud pool Voorepera mäge. Samas tulnud Tõllule viinavoor vastu, suu, sinder, hakanud viina järele vett jooksuma, ega nüüd muud kui Tõll pühkinud suud ja siis veerenud jälle teisest põllenurgast kive maha. Siis sellest tekkinud teine pool Voorepera mäge.

ERA II 215, 523 (27) < Jõhvi, Järve v., Saka k. — O. Lekk < Salme Vool, 40 a. (1939).

Vt. Tõll kivikandjana, muist. 17—34.

Veskisaadu mäed

Kui kord Suur Tõll ja ta abiline Pöide ja Muhu kirikuid ehitanud, olnud neil kahe peale üksainus vasar. Suur Tõll ehitanud Pöide kirikut ja ta abiline Muhu kirikut. Kui näiteks vasar Tõllu abilise käes olnud ja Tõllul endal seda tarvis läinud, hõiganud ta Muhusse oma abilisele, et see vasara temale tooks.

Et aga tee pikk oli ja aega käimiseks palju kulus ja et meestel jõudu küllalt olnud, visanud nad vasarat kordamööda teineteisele. Sellest vasarapildumisest olevat tekkinud Pöide kiriku lähedale, umbes pool kilomeetrit või natuke vähem, ida poole künkad, mis vahelduvad orgudega. Et nad just kiriku lähedal ei olevat, seletatakse sellega, et Tõllu abiline ei olevat tahtnud väga kiriku lähedale visata, sest ta kartnud, et kogemata võib vasar ka kiriku pihta sattuda. Tekkinud mägede nimeks on Veskisaadu mäed ja neid on kaunis suur hulk ja nad levivad kiriku lähedalt Uuemõisa poole.

ERA II 232, 18/9 (4) < Pöide khk. ja v., Tumala k. < Palamuse — J. Ratassepp < Liisa Schasmin, 70 a. (1939).

Vt. Pöide ja Muhu kiriku ehitamisest, muist. 44 D, 61, 135; ka Vanapagana viskamisest tekkinud mäed, muist. 100.

100.

[Vanapagana viskamisest tekkinud mäed]

P a o k ü n k a d

Pöide kiriku juurest kirde ja ida poole levib tasandik, soine heinamaa, mille keskel laiali asetsevad hulk künkaid, mõned suuremad, mõned väiksemad. Künkaid kutsutakse rahvasuus mägedeks (Rebastemägi, Naistemägi, Varestemägi jne.). Mäed on kujult kõik peagu ümmargused ja kõrgus on neil keskmiselt kolm meetrit.

Ümberringi on soine heinamaa, künkad aga on vähese rohukasvuga ja täiesti seda moodi, kui oleks nende kamara all suured kivid.

Need mäed ehk künkad olla sinna tekkinud Vanapagana visatud kivide peale. Kui Tõll ja ta abiline kirikuid ehitanud ja Vanapagan nende peale pahaseks saanud, hakanud ta Tõllu ja ta abilist kividega vinnima. Need kivid olnud, teadagi, väga suured. Vanapagana visatud kivid polevat aga märki trehvanud ja olla langenud Pao metsa, mis on soine väikeste metsasalkudega heinamaa. Metsa olevat langenud üsna hulk kive ja pärastpoole kasvanud nendele sammal ja lõpuks tekkinud nende peale ka mullakord. Sellest olevatki tekkinud sinna praegused künkad.

Neis künkais pidavat olema ka rahvajutu järele kulda, mida endise Aru küla elanikud sõja ajal sinna olevat peitnud. Sellest kullast aga rohkem midagi teada ei ole.

ERA II 232, 20/2 (5) < Pöide khk. ja v., Tumala k. < Palamuse — J. Ratassepp < Liisa Schasmin, 70 a. (1939).

Vt. ka: Kivid Tõllu pihta, muist. 3—5; samuti muist. 99.

[Kiireste mägi]

A.

Massu vallas Sepamaa külas Jõe talu krundil leidub üksik kungas, mis kohalikkude elanikkude seas on tuntud Kiireste mäe nime all. See mägi asub Suure väina kaldal, umbes pool kilomeetrit rannajoonest eemal Uisu neeme kohal. Mäe kõrgus võib olla umbes kümmekond meetrit. Selle mäe tekkimisest ja nimesaamisest kõneleb muistend järgmist.

Kord tahtnud Vanapagan ehitada silla suurelt maalt läbi väina saarele. Ta hakanud selleks kivimürakaid kokku kandma. Olles nii hulk aega kibedasti töötanud, väsinud Vanapoiss viimaks ja istunud maha sööma. Pärast söömist heitnud leiba luusse laskma. Oma surmaoda, mida Vanapagan alati kaasas kannud, torganud ta maasse püsti.

Suur Tõll olnud parajasti kõndimas Muhu- ja Saaremaal. Ta näinud üle väina, et Vanapagana surmaoda on püsti mere kaldal. Lähemal silmitsemisel märganud ta ka Vanapoissi ennast merekaldal päiksepaistel põõnutamas. Vanapagana ja Tõllu vahel olnud alati tüli. Tõll pole Vanapaganat kunagi lasknud omi tumedaid toimetusi läbi viia. Nüüd, nähes Vanapaganat mere kaldal põõnutamas, kahmanud Suur Tõll merekaldalt pihutäie liiva ja kruusa ning visanud sellega üle väina Vanapaganat. Peotäis tabanud märki ja matnud Vanapoisi liiva alla, kuhu see surnudki.

Seda Suure Tõlli peotäit näeme veel praegugi Suure väina kaldal. See on Vanapagana haud. Sealsamas näeme ka tema alustatud silda, mille ehitamine ta surma tõttu pooleli jäi.

Vanapagana leseks jäänud naine läinud oma kadunud kaasa hauda vaatama. Olnud parajasti jaanipäev ja kõikjal olnud käsil jaanitulede põletamine. Ka Vanapagana naine teinud oma mehe hauakünkale tema mälestuseks ja austuseks tule. Suits ja ving läinud aga mäes puhkavale Vanapaganale ninasse. Ta aevastanud nii tugevasti, et leegid ja kiirdeid paikusid kõrgele üles. «Kiires» tähendab siinses murdes umbes sama, mis tulesäde.

Hiiu-, Saare- ja Muhumaa olnud sel ajal veel koos ühe ühise tervikuna, üks saar. Nüüd aga Vanapagana aevastuse läbi kõrgele paisatud tulelondid ja leegid kukkusid üle väina sinna maha. Kuhu tuli maha langes, sealt põlenud maa ära ja meri asunud asemele.

Nii tekkinudki need kolm saart: Saare-, Muhu- ja Hiiumaa. Et sellelt mäelt siis tõusnud niipalju kiirdeid (sädemeid), hakanud rahvas seda Vanapagana hauda kutsuma Kiireste mäeks.

Vanapagana naine, kes seda tuld mehe haul teinud, ehmunud Vanapagana aevastamisest ja selletõttu tekkinud tulelontidest ja põgenenud suures hirmus minema. Suur-Tõlli poeg, kes parajasti koduõuel mänginud, silmanud põgenevat Vanapagana eite, haaranud kivi ja visanud talle järele. Kivi tabanud märki. Vanapagana naine saanud surma ja kukkunud merre. Temast tekkinud saar, mida hakatud nimetama Naissaareks.

ERA II 227, 469/73 (3) < Hanila, Massu v., Ullaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp, 75 a. (1939).

Vt. Salumägede tekkimisest, muist. 165 C; Saarte ja laidude tekkimine, muist. 104—109; Kivid Vanapagana pihta, muist. 2 B; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 161—166; Vanapagana haud, muist. 187, ka 107 B. Sildade ehitamisest vt. muist. 6 L, 33, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, 163.

Vrd. Harilaiu tekkimine, Leiger, muist. 8.

B.

Suure väina kaldal asuva Kiireste mäe tekkimise kohta on olemas veel sarnane muistend.

Kord tahtnud Vanapagan ehitada silla Muhu ja mandri vahele. Ta vedanud juba hulga kive kokku ja istunud viimaks lõunat sööma. Süües ta mõtelnud, et oleks vaja võtta naine, kes keedaks sooja sööki. Nagu mõeldud, nii ka tehtud. Kõigepealt Vanapoiss ehitanud enesele maja. Selle teinud ta poolelioleva silla alguse lähedale. Kui maja valmis, läinud Vanapoiss kosja ja toonud naise koju.

Naine hakanud Vanapaganale süüa keetma ja teinud pliidi alla suure tule. Selle tagajärjel aga hakanud korsten paksu musta suitsu välja ajama. Suits tõusnud kõrgele ja paistnud kaugele.

Seda juhtunud nägema Suur Tõll Saaremaalt. Ta rutanud kohe vaatama, mida siin õige tehakse. Kui Suur Tõll näinud, et Vanapagan siia enesele maja ehitanud, lükanud ta selle ümber. Vanapagan, kes ise ka parajasti juhtunud toas viibima, jäänud maja rusude alla. Nendest Vanapagana maja varemetest tekkis aga Kiireste mägi.

ERA II 227, 475/7 (5) < Hanila, Massu v., Sepamaa k. — A. Kelder < Hendrik Wessenberg, 73 a. (1939).

TEED JA SILLAD

102.

[Tee läbi Pühalepa soo]

Tõllu tahtnud Pühalepa soost tee läbi teha, kuid vihastas seepärast, et Uudama külast süüa ei saanud, ja jättis töö pooleli, ainult natukese jõudis teha, mis tuntud Ermiste mäe nime all.

ERA II 9, 50 (21) < Pühalepa, Suuremõisa v., Nõmba k. — M. Meusi < Peeter Huuk, 73 a. (1928) = E X 47 (224).

Vt. Ermiste mäe tekkimine, Leiger, muist. 7.

103.

[Tubala mägi]

A.

Tõll [on] Tubala mäe teinud; pannud kinda mulda täis, riputanud siis kindast sohu mulda; sedaviisi tekkinud mägi. Ta tulnud sel puhul Käina poolt ja läinud Kärddla poole; Tubalas peatanud, söönud.

E II 8 (47) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meusi (1925).

Vt. Tubala mäe tekkimine, Leiger, muist. 7.

B.

Hiius Tubala küla juures mäel näidatakse kohta, kus Tõll muiste seisnud. Tõll tahtnud Tubalas süüa; keegi naisterahvas [andnud] talle leiba; Tõll teinud selle eest mäe peale tee; mäe mõlemal pool soomaad.

E II 8 (45) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meusi (1925).

SAARTE JA LAIDUDE TEKKIMINE

104.

[Abruca saare jt. kohtade tekkimine]

A.

Suur Tõll peastab Kurelaidu küla hukatusest

Lühikese ajaga oli Suure Tõllu vahvus kõikis Saaremaa rajades ja kaugemalgi au sees. Kõik vaenlased värisesivad tema nime kuuldes. Ka Vanapoi si kõrvu puutus see, et Saaremaal vägimees olla, nimega Suur Tõll. Teab, mis karutükka see mees kõik ära mängib, ümises ta seda kuuldes, see ajab isegi juba minu, mehikese karvad püsti. On tarvis temast lähemaid teateid saada.

Kuida mõeldud, nii ka tehtud. Ta valis seks oma vanema ja mõistlikuma teenri va Jätsi välja ja saatis teda Saaremaa poole teele järele kuulama, mis seal Suure Tõllu üle pajatatakse — head või kurja. Ühtlasi oli tarvis peale passida, kuidas saaks Suurt Tõllut põrgu tassida. Teele minnes kinnitas Vanapoi ss va Jätsi:

«Ole aga jällegi mõistlik, nagu ikka oled olnud!»

Va Jäts tuli Saare pinnale, jõudis õhtuks Kurelaidu külasse ja palus öömaja, mida lahked külamehed ka lubasivad.

Kurelaidu küllaks nimetati seda, et see laidu peal oli, mis Upa lahest on sisse piiratud ja kus sel ajal palju kurgi pesitas. Praegu kannab laidu nime Sikasaar (Sikusaar), mis selle laidule tema hea sikukarjamaa pärast hiljem anti. Kuresaare linna asutuse ajal on aga laidu juba saare nime kannud, mille järele sakslased oma kantsi ehituse aegus küllat Kuresaare küllaks hakkasivad nimetama.

Läheme jutu järje peale tagasi. Va Jäts oli Kurelaidu küllas öömajal ja hakkas ääri-veeri mööda Suurest Tõllust juttu tegema, et näha saada, mis külamehed tema üle lausuvad; kuulis aga kohe, et külamehed Suure Tõllu üle laia suuga kiitust avaldasivad. Va Jäts sai selle üle hirmus pahaseks, nii et ta oma tuska külameeste eest ei jõudnud varjata, sellepärast pani ta juba öösel putked mängima. Külla lähedal, selle koha peal, kus praegus Kuresaare linnapää seisab, oli sel ajal palju suuri kiva. Sinna istus ta ühe päratuma suure kivi peale maha ja pidas kaua nõu, kuidas külla rahvale kätte tasuda. Viimati tuli ta ometi heale mõttele. Ta teadis Kuuramaal ühe suure mäe olevat. Seda tahtis ta sealt ära tuua, et Kurelaidu külla tervelt selle alla matta. Mäe toomiseks muutis ta ennast suureks linnuks ja lendas Kuuramaa poole otse üle Riia lahe. Senna jõudes võttis ta mäest umbest oma selja kandama ja kohe jälle tuldud teed tagasi. Oli teine juba üsna külla ligidal — nimelt seal, kus Apruku saar paergus seisab, ja oleks muidu ehk eesmärgile jõudnud, kui mitte Suur Tõll teda poleks takistanud, keda Võtruuku külla lapsed täna Tõldemäelt olivad ülesse äratanud ja kes, kui ta ka Tammiku killakogu oli jumalaga jätnud, nüüd otsekohe Tõlde mõisa poole sammudes just parajaks ajaks senna jõudis. Suur Tõll, kes ühtegi häda küllmalt pealt ei vaatanud, vaid kohe appi tõttis, seisis just seal kohal kivi seljal, kus va Jäts kivi peal istudes nõu oli pidanud. Sealt hakkas ta kiva va Jätsist linnu peale loopima. Esimene trehvas saba (hänna) pihta ja viis sealt tüki maad merde, millest laidu sai, mida tänapäevani Kirjulaiduks nimetatakse. Tõine kivi ka saba pihta ja sünnitas Linnus[i]tamaa (nüüd Linnuste). Kolmas kivi puutus pähe, neljas parema tiiva peale. Viies ja

kuues — nimelt kõige suurem ja just sama, mille peal va Jäts nõu pidades oli kükitanud — pahema tiiva pihta. Selle peale langesivad tiivad lontsu (ripakile) ning nende koorm langes merde ja sünnitas kaks laidud: Kassa ja Vahassoo. Nüüd nõrkes ka linnu jõud, langes kõige oma koormaga kolinal merde ja sünnitas Apruku saare, mis praegugi kõige oma laidutega linnu kuju välja teeb: linnu peaks on Pöörtnina (nüüd Pöörtine), mille nimi sest tulnud, et linnu nina Kurelaidu küla poole oli pöörtud; hännaks Pitkahänna (nüüd Pitkane) säär, kuna Kassa ja Vahassoo saared tiivu näitavad.

Esiotsa kandis saar nime Abiruttamise saar, mis talle Suure Tõllu abi ruttamise mälestuseks anti. Aja jooksul on sellest nimest keele vaeva kergituseks Apruku saanud. (Ka kõik teised nimed, mis nüüd teisiti, on samal põhjusel muudetud.) — Nii sai Kurelaidu küla peastetud, mis sest ajast ikka enam ja enam kosuma hakkas, kunni sellest viimati praegune Kuresaare linn välja võrsus ja kasvis.

Kes seda suurt kivi — mis väikese täipõrgu-tauline (sannasuurune) on — soovib näha, see sõitku laevaga Vahassoo laidu peale, kus kivi Suure Tõllu mälestuseks alale on jäänud. Mäletagu vaatajad seal auga Suurt Tõllu, sest temata poleks saarlastel Kuresaare linna olemas. Iseäranis tähtis peaks selle kivi mälestus Apruka saare elanikkudele olema, sest et selle abil just nendel oma maalapike käes ongi. — Suurele Tõllule sai aga Apruku saar pärastpoole armsaks pähkjal käima kohaks.

Rahvaraamat räägib ka, et Kuuramaal, selle mäe sees, kust see tükk võetud, pidada samasugune järv olema, kui Aprukusaar kõige oma laidutega kokku on.

E 40271/6 < Anseküla — F. Peters < V. Arge (1900).

Trükitud: M. J. Eisen, Endised jõumehed, lk. 22—25.

Vt. ka: Tõllu magamisase Tõldemäel, muist. 97; Kivid Vēdruka küla karjaste pihta, muist. 13.

B.

Esimine trehvas hänna (saba) pihta ja viis säält tüki maad merde, millest laidu sai, mida tänapäev Kirjulaiduks nimetakse, et kukkudes vesi kirjus vahtus oli. Teine ka saba pihta ja sünnitas Linnus[i]ta maa (nüüd Linnusta). Kolmas viis parema tiiva pealt tüki maad merde, mille juures va Jäts pahaselt lausus: «Kas saab!» ja see jäigi laidule esialgul nimeks, millest nüüd Kassa on tulnud. Neljas kivi, mida praegu Abroko saares Vahassoo laidu vastus võib näha, ja viies — nimelt kõige suurem ja just seesama, mille peal va Jäts nõutades oli kükitanud — pahema tiiva pihta, säält maaga merde, nii et meri säält ümbruses koledaste vahutas, sellepärast anti laidule ka nimeks Vahassoo laidu (nüüd Vahassoo). Veel viskas Suur Tõll kuuenda kivi, mis pähe juhtus. Nüüd nõrkas linnu jõud, sest tiivad olivad tal juba lontsus (ripakili), langes kõige oma koormaga kolinal merde ja sünnitas selleläbi Abroko saare, mis praeguski kõige oma laidutega linnu kuju välja näib: linnu peaks on Pöörtnina (nüüd Pöörtina), nimi sellest tulnud, et linnu nina Kurelaidu küla poole oli pöörtud, ja hännaks (sabaks) Pitka hänna (nüüd Pitkana) säär, kuna eespool nimetatud kaks laidu linnu tiivu näitavad.

E 52466/7 < Anseküla — V. Arge (1900).

Vrd. M. J. Eisen, Endised jõumehed, lk. 22—25.

C.

Abruka saare tekkimine

Vanasti oldi Abruka saare tekkimisest niisugusel arvamisel: nimelt Põduste jõe kõrgel kaldal olnud vanasti suur kuusemets. Kord sammunud Suur Tõll seda metsa mööda ja vaatanud üle puude latvade merel olevaid võõraid laevu. Selles metsas elanud üks kurg, see oli väga suur, nii et kogu rahvas pidanud teda kuulsaks. Kui kurg aga Tõllu nägi, oli ta nii väga kohkunud ja lennanud merele. Tõll seda nähes kiskunud maast ülesse kuuse kogu juurtega ja visanud kurele sellega järele. Alles merel sattunud kuusk kurele pihta ning andnud talle surmahoobi. Kurg kukkunud merre, millest tekkinud praegune Abruka saar.

RKM II 4, 101/2 (4) < Kaarma, Kuressaare v., Lahe k. — H. Aste < Anna Pihelmann, 86 a. (1947).

105.

[Leeltsa rahu tekkimine]

Kord olnd Suur Tõll Abrukas saunas, siis viskanud ta kipuga leili, muist leili läinud Liivi lahte ja siis tekkinud sinna rahu ja see rahu on seal tänapäevani näha ja kannab nime Leeltsa rahu.

ERA II 231, 541 (15) < Anseküla, Salme v., Vintri k. — H. Randmaa < Peeter Randmaa, 60 a. (1939).

Vt. Saunaskäimine, muist. 154, 155.

106.

[Suur Kuiv]

A.

Tõllu olnud kord Hiiumaal oma venna Leigri juures ja läinud millegipärast Leigriga tülli. Tõllu vihastas ja jooksis Leigri juurest ära, et minna Saaremaale. Leiger jooksnud järel ja hüüdnud: «Tule tagasi, pool palka juure!»

Tõll keernud kanna peal ümber, millest jäänud merde suur kannaase, mida praegu hüütakse Suureks Kuivaks, keskel kolm sülda vett ja ümberingi kuiv.

ERA II 9, 124 (2) < Emmaste khk. ja v., Tohri k. — M. Meiusi < Johan Tohver, 67 a. (1928) = E X 47 (229) < Emmaste — M. J. Eisen < M. Meiusi.

Vt. ka: Vete sügavused, muist. 139.

B.

Suur Tõll Hiiumaale minnes oli sagedasti käinud Soela väinast üle sealt kohalt, kus keset väina on madalik Suur Kuiv. Kord keernud ta Suure Kuiva juures jalakannal ümber ja vaadanud Saaremaa poole tagasi. Sellest on tekkinud sügavus ühele poole Suurt Kuiva.

E II 35 (172) < Emmaste — M. J. Eisen < T. Kaljo (1925).

Trükitud: M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 155; L. Vihalem, Valimik eesti rahvaluulet, lk. 156.

Kalevipoega ära tappa da, ei ole saand, oda oli katki läind. Kalevipoeg ajand teda taga, igast Vanapagana jäljest tulnud allikas. Siis oli jooksend ees, nii kaua kui Harilaidu, oli merese läind, viskand peotäie liiva tagasi, siis Kalevipoeg ei saand järele. Sellest tuli sinna see liivaseljandik. Pärast oli ta ikka mere ära uppund. Lõpuks on Vilsandisse maha maetud see Vanapagan, sellepärast Vilsandi rahvas elab rahulikult, ei tarvita lukku ega midagi.

RKM II 73, 218 (3) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Loona as. — E. Veskihaar < Priidu Niitsoo, 57 a. (1958).

Vt. Vanapagana haud, muist. 188, ka 101 A.

C.

Odala külas oli Suur Töll Vanapagana käde saand ja oda katki murdand. See põgenes Rootsii, kuid Töll visand ta meres Harilaiul surnuks ja sarved tulnd kolisesed Kõlluste randa.

EKRK I 10, 73 (31) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Virita k. — S. Lubi < J. Jögel, 79 a. (1955).

Vt. Kollingi (~ Kõlluste) nime tekkimisest, muist. 120 B, 121, 149, 150, 161 B, 162, 165 A.

D.

Harilaid on Suure Tõllu, ei, Vanakuradi kaks peotäit liiva. See on raamatus, aga rahvas räägib ka.

RKM II 73, 128/9 (5) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kurevere k. — E. Veskihaar < Adele Dupus, 45 a. (1958).

E.

Siin pole Suur Töll väga vaeva teind, siin ta tegi head, Harilaidust ajas Kurivaimu mere. Paar järve olid järele jäänd: kui Kurivaim oli mere läind, võttas teise peoga teisest küljest peotäie liiva ja viskas merese. Sellest tekkis see Harilaidu. Aga ise ta es jõua kaugele, uppus ära.

RKM II 73, 258 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Kalmu k. — E. Veskihaar < Jüri Peit, umb. 65 a. (1958).

F.

Harilaidu poolsaar

Suur Töll ajand Vanapaganäd taga. Vanapagan jõudänd mere ääre väljä, kahmänd suure hirmugä maast pütäävä(e) liivä ning lahetänd (viskänd) see merese. Tä arvänd, ät siis pääsüb Tõllu eest ää. Sönnä kuha pääle merese sugi sellest liivast Laidu.

Vanapagan võttäs liiva Metsa küla juurest ning sönnä auku sugi paergune Sarabiku järi.

Laidu ning maa vahel jookseb jõgi. See sugi sellest: Töll tahtend Vanapaganät keige Laidugä ää uputä, lükkend Laidud paigast mere poole ning säält vahelt hakkänd kohe vesi läbi jooskemä.

RKM II 82, 321/2 (2) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Tagamõisa as. — A. Tulk < Jüri Koor, 82 a. (1958).

Vt. Veekogude tekkimine, muist. 110—117.

Seal Elmi jõgi, Elmi jõgi või, eks ole, Elmi jõgi jah. Seal Vanakurat tahtas Saaremaa küljest tükki ära viia, kaevas säält lahti ja . . .

Suur Töll küsis:

«Mis teed?»

Tema viib Saaremaalt tüki ära. Võttis kolm pajuviitsa-pihlavitsa, hakkas Vanakurat peksma ja peks Vanakurat minemä. Ja Vanakurat läks siit Sörve sääre. Tuiskas liivä — tuiskas liiva ikke ja tahtis jälle Tõllu silmi visata. Ja nüüd see Sörve säär läheb välja hulk maad mere sisse. Sai Kuramaale. Siis võttis kaks kivi, võttis kätte ja viskas nii jälle Suurt Tõllu, visan suurte kividega ja nee kukkusid niisamu sõnna Sörve sääre otsa maha, aga Suur Töll pole pihta saand. Ja nii et siin on praegast alles kaks suurt kivi maas ja säär läheb ikka edasi, liiva lõigas.

(Kus te neid jutte olete kuulnud?)

Mia kuulsi Saaremaa meie käest. See Juhan Mölder oli laevas stuuardiks, «Karoliine» pääl, see rääkis seda lugu.

(Aga Leigri jutte?)

A Leigri jutte, seda ma rohkem ei tea.

KKI 30, 285/6 (13) < Hiiumaa raj., Reigi k/n. — L. Raudsep < August Härma, 66 a. (1959).

Vt. Kivid Tõllu pihta, muist. 3—5; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 162 C; Töll lõõb Vanapaganat pihlakepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 A, B, 166 A.

[Pääkse mets Lümända järves]

Suur Töll, kis vanal ajal oli Saaremaal eland, ning siis see oli sääl suurel mäel käind, sääl Viidumäel. Ta oli Mäebe sauna katuse pealt võtnud ning viskanud see Lümända järve. Ning sellest kasvand senna pääkse männimets — jah. Noh, ning siis Kihelkonna kirikut ta oli ka kividega loopind, need on Paasiga metsa kukkund. Sääl on praegu palju kivisid. Kas nüüd Suur Töll nad pand on või kes — kus nad tulnd on. Neid igas kohas, aru saab.

RKM, Mgn. II 108i < Kingissepa raj., Lümända k/n., Mõisaküla — S. Lätt < Marie Part, 69 a. (1958).

Vrd. ka: RKM II 74, 568 (19) < Kingissepa raj., Lümända k/n., Mõisaküla — S. Lätt < Marie Part, 69 a. (1958).

Vt. Kivi Kihelkonna kiriku pihta, muist. 11; Kivi Kihelkonna kiriku ukse ette, muist. 18, 19; Kohanimede tekkimine, muist. 120 B.

VEEKOGUDE TEKKIMINE

[Salme jõgi]

A.

Salme jõgi olevat tekkinud sellest, et Suur Töll tahtnud Sörve poolsaart lahutada Saaremaast. Ei olevat aga suutnud rohkem nihutada kui paarkümmend meetrit. Nüüd olevat saanud see lõhe Salme jõe nimetuse.

RKM II 4, 296 (2) < Kaarma, Kuressaare v., Mändjala k. — E. Tool < Melania Nõmm, 55 a. (1946).

Vt. Salme jõe tekkimisest, muist. 150, 162 A, B; Jõe tekkimine Harilaiu juurde, muist. 107 F; Pidula veski jõe tekkimisest, muist. 116 G, 150.